НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ

ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА

АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Феннич Василь Петрович

УДК 347.949

ДОКАЗОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва Академії правових наук України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
Білоусов Юрій Валерійович,
Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Академії правових наук України, завідувач лабораторії з проблем адаптації цивільного законодавства України до законодавства Європейського Союзу

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
Фурса Світлана Ярославівна,
Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
професор кафедри міжнародного права

кандидат юридичних наук, доцент
Гетманцев Олександр Валентинович,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
завідувач кафедри правосуддя

Захист відбудеться 27 жовтня 2009 року о 12-00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.500.01 у Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва Академії правових наук України за адресою: 01042, м. Київ, вул. М. Раєвського, 23-а.

З дисертацією можна ознайомитись у Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва Академії правових наук України за адресою: 01042, м. Київ, вул. М. Раєвського, 23-а.

Автореферат розісланий «25» вересня 2009 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради В. І. Бобрик

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми обумовлена необхідністю дослідження юридичної природи доказових презумпцій, що використовуються у цивільному судочинстві, і на цій підставі розроблення механізму їх використання у процесі розгляду та вирішення цивільних справ. Процес доказування обставин цивільної справи залежить від дії багатьох факторів, одним із яких є доказові презумпції, що впливають на діяльність суду та сторін під час встановлення вказаних обставин і в кінцевому результаті на вирішення цивільної справи по суті.

Наразі в Україні комплексних наукових досліджень цієї проблематики не проводилось, що й обумовлює необхідність вивчення доказових презумпцій з урахуванням змагальної моделі цивільного судочинства та появою нових доказових презумпцій.

Відсутність наукових положень, які би враховували власне процесуальні аспекти використання доказових презумпцій, негативно позначається на правозастосовчій діяльності судів України: непоодинокими є випадки, коли суди під час вирішення цивільних справ не беруть до уваги функціональний вплив доказових презумпції, що може бути наслідком ухвалення незаконного та/або необґрунтованого судового рішення.

На сьогодні процес вивчення доказових презумпцій характеризується дослідженнями, які не враховують процесуальні аспекти використання доказових презумпцій або спрямовані на аналіз використання окремих презумпцій у цивільних справах чи на їх розгляд у рамках інших тематичних напрямків, що пов’язані з доказовою діяльністю. У цих підходах заслуговують на увагу розроблені положення стосовно юридичної природи доказових презумпцій, аналіз фактичної основи окремих презумпцій, специфіки їх використання у певних категоріях цивільних справ та взаємодії доказових презумпцій з іншими правовими конструкціями. Зокрема, вказаними питаннями займалися такі вчені, як: С. С. Алексєєв, О. В. Баулін, І. Е. Берестова, Ю. В. Білоусов, Д. В. Боброва, В. А. Васильєва, В. А. Вітушко, В. П. Воложанін, М. К. Галянтич, В. М. Горшенєв, К. В. Гусаров, О. В. Дзера, Ю. О. Заіка, О. С. Іоффе, Д. Д. Луспеник, В. В. Луць, Н. С. Караніна, Н. Ф. Качур, В. В. Комаров, О. В. Кохановська, Н. С. Кузнєцова, О. А. Кузнєцова, С. Г. Кузьменко, І. М. Кучеренко, Я. Б. Левенталь, О. В. Немировська, В. А. Ойгензіхт, О. В. Рожнов, Л. П. Смишляєв, Л. О. Смоліна, Р. О. Стефанчук, А. Е. Тарасова, В. І. Тертишніков, Г. П. Тимченко, М. К. Треушніков, С. Я. Фурса, М. М. Цуканов, С. І. Чорноченко, М. Д. Шаргородський, М. Й. Штефан, Д. М. Щокін, К. С. Юдельсон тощо.

Разом з тим, такий напрямок дослідження доказових презумпцій залишає поза увагою багато теоретичних та практичних аспектів. Зокрема, фактично відсутні будь-які наукові розробки структурних елементів

доказової презумпції, враховуючи її фактичну основу та використання цих наукових положень для вирішення практичних потреб під час розгляду цивільної справи. Майже не знайшли свого опрацювання питання системи та змісту функцій доказових презумпцій у цивільному судочинстві. Не приділено достатньо уваги й класифікації доказових презумпцій для потреб правозастосовчої діяльності. Взагалі відсутні положення стосовно механізму дії доказової презумпції як системи правових засобів, що впливають на поведінку суду та осіб, які беруть участь у розгляді справи, для забезпечення належного використання доказової презумпції у цивільному судочинстві. Вищевказане й обумовлює актуальність теми цієї дисертації.

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Роботу виконано відповідно до напрямку дослідження Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України "Методологічні засади приватного права" (номер державної реєстрації 0103U003101), а також плану роботи відділу проблем приватного права "Проблеми здійснення і захисту суб'єктивних цивільних прав" (номер державної реєстрації 0108U000494).

Метою дисертаційного дослідження є формування концепції доказової презумпції у цивільному судочинстві, розробка на цій підставі теоретичних положень щодо доказових презумпцій як правового явища, вироблення рекомендацій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства та практики використання доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ.

Відповідно до мети дослідження визначено такі *завдання*:

– з'ясувати місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій та визначити їх співвідношення;

– виявити ознаки доказових презумпцій з урахуванням їх логічної та правової сторони;

– встановити структурні елементи фактичної основи доказових презумпцій;

– визначити напрямки впливу (функції) доказових презумпцій під час розгляду та вирішення цивільних справ;

– виділити практичні аспекти використання доказових презумпцій під час розгляду цивільної справи;

– дослідити окремі доказові презумпції, які закріплено в нормах матеріального та процесуального права;

– визначити поняття механізму використання доказових презумпцій та виділити його структуру;

– розглянути процесуальні аспекти дії доказових презумпцій у процесі доказування обставин цивільної справи та специфіки їх відображення у правозастосовчих документах суду.

Об'єктом дослідження є цивільні процесуальні відносини щодо використання доказових презумпцій під час розгляду і вирішення цивільної справи.

Предметом дослідження виступають наукові погляди, ідеї, концепції, чинне законодавство України та законодавство деяких інших країн, судова практика стосовно теоретичних і практичних аспектів використання доказових презумпцій у цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження склала група загальних та спеціальних методів наукового пізнання. Використання діалектичного методу дало змогу в підрозділі 1.2 розкрити сутність такого правового явища, як доказова презумпція, через розуміння цивільного процесу як системи та доказової презумпції як процесуального засобу вказаної системи, що спрямований на досягнення мети цивільного судочинства. Крім того, вказаний метод дозволив показати взаємодію доказових презумпцій із такими правовими явищами та категоріями, як доказовий процес, предмет доказування, загальні правила доказового процесу, рішення суду (підрозділи 3.2, 3.3). Логічний метод дав можливість у підрозділі 1.2 пояснити логічну сторону доказових презумпцій з урахуванням її індуктивного характеру творення. За допомогою формально-юридичного методу розкриваються основні поняття та юридичні конструкції доказової презумпції в різних розділах роботи. Системний метод дозволив у підрозділі 1.1 сформувати чинні підходи у вивченні юридичної природи правових презумпцій, розкрити структурні елементи доказової презумпції (підрозділ 1.2), розглянути наявні класифікації доказових презумпцій у підрозділі 2.1, а також визначитися зі складовими елементами механізму використання доказової презумпції в третьому розділі. Функціональний метод дозволив у підрозділі 1.3 розкрити функції доказових презумпцій, що засвідчують їх роль у цивільному судочинстві. Метод аналізу використано в пункті 2.2 для вивчення складових елементів доказових презумпцій з матеріальними та процесуальними фактами-підстави їх дії. Порівняльно-правовий метод дав змогу в підрозділі 2.2. визначити особливості правових моделей доказових презумпцій із процесуальними фактами-підставами їх дії, що закріплені в цивільному процесуальному законодавстві України та Росії. Метод узагальнення дав можливість сформувати правила використання доказових презумпцій у фактичній та юридичній частині механізму їх дії (підрозділ 3.2 та 3.3).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наукових положеннях, висновках і пропозиціях, що виносяться дисертантом на захист.

Вперше:

1) розроблено поняття механізму дії доказових презумпцій, під яким розуміють систему правових засобів, що впливають на діяльність суду і

сторін та забезпечуватимуть належне використання доказової презумпції під час розгляду і вирішення цивільної справи. Структурно цей механізм поділяється на дві частини: фактичну, що спрямована на визначення та встановлення за допомогою доказів системи юридичних фактів, які формують фактичну основу будь-якої доказової презумпції, та юридичну, скеровану на адекватне відображення структурних елементів та функцій доказових презумпцій при винесенні судових рішень по цивільній справі;

2) обґрунтовано класифікацію доказових презумпцій залежно від характеру фактів-підстав їх дії на: доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підстави дії. Вказані види доказових презумпцій дають можливість показати специфіку доказування фактів-підстав дії доказової презумпції, де одні утворюються до відкриття провадження у справі, які суд, як правило, безпосередньо сприймати не може, а інші – в процесі її судового розгляду;

3) встановлено умови спільного використання в цивільній справі загальної та спеціальної доказових презумпцій: а) ці презумпції характерні для одного виду матеріальних правовідносин, що набули спірного характеру і є предметом судового розгляду; б) норма права, яка їх закріплює, передбачає правові наслідки встановлення презюмованих фактів загальної та спеціальної доказової презумпції;

4) запропоновано змінити альтернативні повноваження суду на імперативні при використанні доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо особа ухиляється від її проведення з метою недопущення затягування розгляду цивільної справи;

5) внесено пропозицію закріпити в цивільному процесуальному законодавстві України доказову презумпцію визнання факту, якщо сторона справи утримує та не подає на вимогу суду письмові та/або речові докази, що встановлюють обґрунтування вимог протилежної сторони.

Отримало подальший розвиток:

6) визначення сутності доказової презумпції як правового засобу, що врівноважує інтереси сторін, який передбачений нормою права, при використанні якого припускається існування презюмованого факту без його доведення в інтересах однієї сторони, якщо він не буде спростований протилежною стороною в судовому порядку;

7) юрисдикційний підхід до визначення юридичної природи правової презумпції, у зв’язку з чим наведені додаткові аргументи щодо неможливості використання правових презумпцій як передумов виникнення, зміни та припинення правовідносин, зокрема, виконання ними функцій норми права та юридичного факту;

8) система функцій доказових презумпцій. Запропоновано виділити функцію визначення порядку застосування правової норми, оскільки юридичні факти доказової презумпції мають важливе значення при здійсненні правової кваліфікації спірних правовідносин.

Удосконалено:

9) положення щодо структурних елементів доказової презумпції. Обґрунтовано, що в якості таких елементів слід виділяти не тільки факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти, спростування презумпції, а також зв'язки указаних неоднорідних юридичних фактів між собою та доказовою презумпцією в цілому. Такий підхід до розуміння структурних елементів доказових презумпцій дає можливість правильно зіставляти між собою обставини цивільної справи та усвідомити зміст функцій доказових презумпцій під час встановлення вказаних обставин;

10) ознаки правової сторони доказової презумпції, серед яких пропонується виділити таку ознаку, як надання презюмованого значення в конструкції доказової презумпції тільки юридичним фактам матеріально-правового характеру;

11) критерій розмежування прямих та непрямих доказових презумпцій, під яким слід вважати форму відображення у змісті норми права юридичних фактів доказової презумпції. З огляду на це: а) якщо у змісті норми права закріплені факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростовування презумпції, то це буде повна форма прямого закріплення доказової презумпції; б) якщо норма права закріплює тільки факти-підстави дії презумпції та презюмований факт, то це буде неповна форма прямого закріплення доказових презумпцій; в) якщо ж норма права у своєму положенні містить винятково презюмований факт, то це буде непряме закріплення доказової презумпції

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у правотворчій діяльності, в якій можуть бути враховані запропоновані дисертантом зміни і доповнення до ЦПК України;

– у науково-дослідній діяльності при подальшому дослідженні проблем доказування у цивільному процесі та судових рішень у цивільних справах;

– у правозастосовчій діяльності, де слід брати до уваги розроблений механізм використання доказових презумпцій, який забезпечить їх належне врахування під час розгляду та вирішення цивільних справ;

– у навчальному процесі при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Цивільне право», «Сімейне право», «Міжнародний цивільний процес», спецкурсу «Доказування у цивільному процесі».

Результати дисертаційного дослідження впроваджені в навчальний процес Закарпатського державного університету (Акт про реалізацію результатів наукових досліджень від 04 червня 2009 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження обговорювались на засіданнях наукових відділів Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України та були оприлюднені на: X Міжнародній науково-практичній конференції «Теорія і

практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки» (м. Ужгород, 1-4 листопада 2005 р.); Міжнародній науковій конференції «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток процесуального законодавства: до 5-річчя чинності АПК РФ, ЦПК РФ та Федерального закону РФ «Про третейські суди в Російській Федерації» (м. Воронеж, 15-16 лютого 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Проблеми становлення і розвитку конституційної держави в Україні» (м. Хмельницький, 14-15 березня 2008 р.); ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 24 квітня 2008 р.); І Міжнародному науково-практичному форумі «Принцип верховенства права та права людини» (м. Київ, 24-26 жовтня 2008 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми кримінально-процесуального та цивільного процесуального права» (м. Київ, 31 жовтня 2008 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження висвітлені у 14 наукових публікаціях, зокрема, семи наукових статтях, опублікованих у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань, затверджених ВАК України, та семи тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Повний обсяг дисертації складає 222 сторінки. Список використаних джерел, який нараховує 189 найменувань, викладено на 21 сторінці. Два додатки, один із яких містить у собі законопроект про внесення змін та доповнень до ЦПК Україні, а інший підтверджує впровадження результатів наукового дослідження в навчальний процес, розміщено на 10 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, сформульовано об’єкт та предмет дослідження, його мету й завдання, визначено наукову новизну, практичне значення одержаних результатів, їх апробацію, відомості про публікації за темою дисертації.

Перший розділ «Юридична природа та сутність доказових презумпцій» складається з трьох підрозділів, у яких розкривається юридична природа, ознаки, структура і функції доказових презумпцій під час їх використання при розгляді цивільних справ.

У підрозділі 1.1 «Місце доказових презумпцій у системі правових презумпцій» систематизовано підходи та напрямки дослідження юридичної природи правових презумпцій. У науці цивільного процесуального права є два підходи до дослідження правових презумпцій: філософсько-логічний та

правовий. Філософсько-логічний підхід пов'язано з розумінням правових презумпцій як складової частини загальних презумпцій, які є філософсько-логічною категорією. Відповідно до правового підходу правова презумпція розглядається винятково як правове явище, в межах якого склалося три напрямки (теорії) розуміння природи правових презумпцій: *юрисдикційний* (спрямований на врахування процесуальних аспектів використання правової презумпції у процесі встановлення обставин цивільної справи), *матеріально-правовий* (не заперечуючи процесуальних аспектів правової презумпції, вказує на можливість її використання в якості юридичного факту, що породжує, змінює та припиняє правовідносини), *нормативний* (пов'язаний з ототожненням їх із правовою нормою чи нормативним приписом, відмінним від правової норми, що обумовлює вплив презумпцій на матеріальні та процесуальні правовідносини).

На основі проведеного дослідження сфери використання правових презумпцій зроблено висновок про обґрунтованість дослідження юридичної природи правових презумпцій винятково з позицій юрисдикційного напрямку. Дисертантом обґрунтовано, що розглядати правову презумпцію як вид загальних презумпцій не можна, оскільки презумпція вказує на правовий аспект припущення, яке є родовим поняттям щодо презумпції. Не можна також ототожнювати правову презумпцію з правовою нормою (нормативним приписом), оскільки правова норма виступає формою закріплення правової презумпції. З огляду на функції та нормативне закріплення правова презумпція стає обов'язковою для правозастосовчого органу та осіб, які беруть участь у розгляді цивільної справи. Щодо виконання правовою презумпцією функцій юридичного факту дисертант зауважує, що на відміну від наявного юридичного факту презумпція, як припущення про юридичний факт, не може виступати передумовою правовідносин, оскільки презюмований факт для впливу на матеріальні правовідносини повинен бути встановлений судовим рішенням.

Виходячи з того, що в науці цивільного процесуального права доказові презумпції пов'язують із перерозподілом обов'язків доказування обставин цивільної справи та їх закріпленням у нормах матеріального права, зроблено висновок, що під доказовими презумпціями слід розуміти винятково матеріально-правові презумпцій. На відміну від матеріально-правових, процесуальні презумпції надають презюмоване значення юридичним фактам процесуального характеру. Їх використання охоплюється загальним правилом розподілу обов'язків доказування без їх перерозподілу. Якщо доказові презумпції впливають на суть вирішення цивільної справи, то процесуальні спрямовані на забезпечення процедури її розгляду.

У підрозділі 1.2 «Сутність доказових презумпцій у цивільному процесі», виходячи з логічної та правової сторони доказових презумпцій,

сформовано систему ознак, що характеризують це правове явище, та показано їх значення для нормотворчого та правозастосовчого процесу. Поряд із традиційними ознаками правової сторони доказових презумпцій (необхідність закріплення презумпцій у нормі права, їх використання незалежно від волі та бажання сторін процесу, презумпції мають спростовний характер, вони можуть бути використані тільки у рамках юрисдикційної діяльності) дисертант додатково виділяє такі ознаки: надання презюмованого значення у конструкції доказових презумпцій тільки юридичним фактам матеріально-правового характеру; закріплення доказових презумпцій у синтезуючих за своїм характером нормах права.

Доказові презумпції мають під собою фактичну основу з огляду на індуктивний характер їх утворення. Така основа складається з неоднорідних юридичних фактів: юридичні факти-підстави дії доказової презумпції, презюмований юридичний факт та юридичні факти спростування презумпції. Це дає підстави стверджувати про наявність системи юридичних фактів у структурі доказових презумпцій. На підставі дослідження значення вказаних фактів зроблено висновок про необхідність виділення в якості структурних елементів фактичної основи доказової презумпції не тільки вказаних неоднорідних юридичних фактів, а й неоднорідних зв'язків цих фактів між собою та доказовою презумпцією в цілому. Саме таке розуміння структурних елементів доказової презумпції має допомогти суду правильно зіставляти обставини цивільної справи між собою та усвідомлювати функції доказових презумпцій.

На підставі аналізу існуючих поглядів щодо причин закріплення доказових презумпцій у нормах права зроблено висновок про те, що універсальною причиною цього виступає важкість безпосереднього доказування наявності презюмованого факту тією стороною, в інтересах якої він установлений.

Виходячи з ознак доказових презумпцій, її структурних елементів фактичної основи та причин їх нормативного закріплення, обґрунтовано сутність доказової презумпції як процесуального засобу, що покликаний врівноважувати інтереси сторін цивільної справи у процесі доказування презюмованого факту.

У підрозділі 1.3 «Функції доказових презумпцій» аналізуються напрямки впливу доказових презумпцій у сфері цивільного судочинства. За доказовими презумпціями слід визнати існування таких функцій, як функція перерозподілу обов'язків доказування обставин справи між сторонами, функція визначення фактів предмета доказування, функція процесуальної економії. Поряд із вищевказаними та обґрунтованими в юридичній науці функціями доказових презумпцій варто виділити також функцію визначення порядку застосування правової норми. Це пов'язано з тим, що юридичні факти фактичної основи доказової презумпції разом з

іншими встановленими обставинами справи обумовлюють вибір правової норми, яка застосовується до спірних правовідносин сторін.

Другий розділ «Система доказових презумпцій у цивільному судочинстві» присвячений дослідженню окремих видів доказових презумпцій, що закріплені законодавством України, та складається з двох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Класифікація доказових презумпцій» проаналізовано сучасні підходи щодо класифікації доказових презумпцій, одні з яких знайшли широке обговорення у правовій літературі, в той час як іншим процесуалісти приділяють недостатньо уваги.

Виходячи з форми відображення у нормі права юридичних фактів із конструкції доказових презумпцій, останні поділяються на прямі (з повною та неповною формою закріплення) та непрямі. Якщо в нормі права вказується на всі три види юридичних фактів доказової презумпцій, то це буде повна форма прямого закріплення доказової презумпції. Закріплення у нормі права тільки фактів-підстав дії презумпції та презюмованого факту вказує на неповну форму прямого закріплення презумпції. При непрямому закріпленні доказових презумпцій у нормі права вміщено вказівку тільки на презюмований факт, а факти-підстави дії цієї презумпції потрібно виводити шляхом тлумачення змісту відповідної норми права. Використання таких способів виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій дає можливість визначити їх у процесі тлумачення правової норми під час вирішення конкретних цивільних справ.

Загальні та спеціальні доказові презумпції характеризуються особливістю своєї конструкції: вони поєднуються через існування спільного для них юридичного факту, що, з одного боку заперечує дію загальної презумпції, а з іншого – виступає фактом-підставою дії спеціальної презумпції. Дисертантом визначено умови використання загальних та спеціальних доказових презумпцій у цивільній справі: вказані презумпції повинні бути характерні для одного виду матеріальних правовідносин, що набули спірного характеру і є предметом судового розгляду; норма права, яка їх закріплює, повинна передбачати правові наслідки встановлення презюмованих фактів загальної та спеціальної доказової презумпції.

Обґрунтовано необхідність виділення за характером фактів-підстав їх дії, що передбачені нормами матеріального та процесуального законодавства, таких видів презумпцій, як доказові презумпції з матеріальними та процесуальними фактами-підставами їх дії. Доцільність у здійсненні такої класифікації доказових презумпції полягає у специфіці доведення фактів-підстав дії доказової презумпції, оскільки одні факти-підстави дії виникають до відкриття провадження у справі (напр., протиправна поведінка, шкода та причинний зв'язок між ними як факти-підстави дії презумпції вини), а інші – в процесі її розгляду (ухилення

сторони від участі в експертизі та неможливість її проведення іншим чином як факти-підстави дії презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена судова експертиза).

У підрозділі 2.2 «Система доказових презумпцій з матеріальними та процесуальними фактами-підставами дії» аналізуються структурні елементи окремих видів вказаних презумпцій та, виходячи з цього, особливість їх використання при розгляді та вирішенні цивільних справ. Дисертантом обґрунтовано пропозицію внести зміни до ст. 146 ЦПК України, в якій закріплена презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза з тим, щоб замінити альтернативні повноваження суду в процесі її використання на імперативні. Це сприятиме уникненню затягування вирішення цивільної справи та неправильному застосуванні норм цивільного процесуального права з боку суду під час використання вказаної презумпції. Крім того, ця презумпція повинна стосуватись винятково сторін та третіх осіб із самостійними вимогами як матеріально зацікавлених учасників процесу.

Враховуючи те, що чинні правові механізми вимагання письмових або речових доказів від однієї сторони в цивільному процесі на підтвердження фактів обґрунтування вимог (заперечень) іншої сторони є неефективними, пропонується закріпити в цивільному процесуальному законодавстві України презумпцію з процесуальними фактами-підставами її дії: презумпцію визнання факту, якщо сторона не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Фактами-підставами дії вказаної презумпції є невиконання ухвали про тимчасове вилучення доказів від сторони внаслідок її недобросовісних дій. Запровадження цієї презумпції, поряд з існуючими способами вимагання доказів від сторін, буде забезпечувати ефективність процесуальних засобів боротьби із приховуванням або знищенням доказів та захищати інтереси добросовісних сторін.

У **третьому розділі «Механізм дії доказових презумпцій у цивільному судочинстві»,** що містить три підрозділи, розкрито особливість використання в цивільному процесі доказових презумпцій.

У підрозділі 3.1 «Поняття та структура механізму дії доказових презумпцій», враховуючи структурні елементи та функціональний вплив доказових презумпцій, сформовано поняття механізму дії доказових презумпцій, під яким дисертант пропонує розуміти систему правових засобів, що впливають на поведінку суду та сторін, які спрямовані на забезпечення належного використання доказової презумпції під час розгляду та вирішення цивільної справи.

На думку дисертанта, механізм дії доказових презумпцій складається з двох взаємообумовлюючих частин: фактичної та юридичної. Фактична частина спрямована на визначення та встановлення за допомогою доказів системи юридичних фактів, що формують фактичну основу будь-якої

доказової презумпції. Юридична частина механізму дії доказової презумпції скерована на відображення структурних елементів та функцій доказової презумпції в правозастосовчих актах суду.

Виходячи зі специфіки процедури розгляду цивільних справ, зроблено висновок про те, що механізм дії доказових презумпцій можна застосовувати тільки в позовному і наказному провадженні. Механізм дії доказових презумпцій у наказному провадженні має свої особливості, що полягають у наступному: фактична частина цього механізму, виходячи з процедури розгляду справ наказного провадження, не дає можливості встановити факти спростування презумпції; юридична частина механізму використання доказових презумпцій відсутня, оскільки судовий наказ як процесуальний документ не характеризується такою структурою, як судове рішення у справах позовного провадження. Неможливість застосування механізму дії доказових презумпцій у справах окремого провадження пояснюється тим, що презюмовані факти обумовлюють матеріальні правовідносини, що набули спірного характеру, в той час як вказана категорія цивільних справ є безспірною.

У підрозділі 3.2 «Визначення та доказування структурних елементів фактичної основи доказових презумпцій» аналізуються через призму видів юридичних фактів предмета доказування, системи юридичних фактів доказових презумпцій, внаслідок чого зроблено висновок про неможливість існування в конструкції доказових презумпцій доказових фактів та фактів виховного характеру.

Визначення юридичних фактів з конструкції доказових презумпцій має свої особливості: 1) їх кваліфікація відбувається з урахуванням конкретизуючих елементів, які показують індивідуальні ознаки вказаних юридичних фактів та впливають на їх якість та кількість; 2) при визначенні оцінних юридичних фактів з конструкції доказових презумпцій конкретний факт з відносин сторін зіставляють з відповідним оцінним фактом за допомогою загального критерію; 3) при відносному, а не абсолютному закріпленні юридичних фактів доказових презумпцій у нормі права використовують судовий розсуд для кваліфікації цих фактів; 4) норма закону може усунути необхідність встановлення певного юридичного факту з конструкції доказових презумпцій, надавши сторонам в диспозитивному порядку таку можливість.

Встановлення за допомогою засобів доказування юридичних фактів з конструкції доказових презумпцій не відзначається жодною особливістю, крім випадку використання доказової презумпції з процесуальними фактами-підставами її дії. Зокрема, факти-підстави дії доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, можуть бути встановлені за допомогою процесуальної презумпції (факт ухилення особи від проведення експертизи) та роз’яснення експерта (факт неможливості проведення експертизи без особи, яка ухиляється).

У підрозділі 3.3 «Відображення доказових презумпцій у правозастосовчих актах цивільного процесу» аргументується, що процесуальна фіксація доказових презумпцій можлива тільки в рішеннях судів різних інстанцій, оскільки саме таким видом правозастосовчого акту вирішується цивільна справа по суті. Щодо ухвали суду, якою завершується розгляд справи, то відображення в ній доказової презумпції можливе тільки при її постановленні судом вищої інстанції, що обумовлено їх повноваженнями дати оцінку фактичній та/або правовій стороні справи, розглянутої нижчим судом.

Виходячи з того, які саме аспекти використання доказової презумпції в цивільній справі знайшли своє закріплення в правозастосовчих актах, дисертант виділяє три форми відображення доказових презумпцій в змісті рішення чи ухвали суду. Перша форма пов'язана зі структурними елементами доказової презумпції і стосується формування висновків суду щодо визначення та встановлення юридичних фактів фактичної основи доказової презумпції. Така форма відображення доказових презумпцій у судових рішеннях є однією з найбільш очевидних, оскільки при вирішенні цивільної справи по суті повинна бути вирішена фактична сторона цієї справи. Друга форма відображення доказових презумпцій у рішеннях судів пов'язана із функціями презумпцій. Належне розуміння функції перерозподілу обов'язків доказування обставин цивільної справи, де використовується доказова презумпція, дасть змогу суду чітко визначити, хто які обставини повинен встановлювати та покладати на цю особу відповідальність у зв'язку з їх недоведенням. Саме тому в рішенні суду має бути відображено виконання чи невиконання сторонами своїх обов'язків доказування обставин цивільної справи, що входять у фактичну основу доказової презумпції. Третя форма пов'язана з ознаками правової сторони доказових презумпцій: закріплення доказової презумпції в нормах права. Вказана ознака надає обов'язкового характеру доказовій презумпції, внаслідок чого, якщо у справі встановлено факти-підстави дії доказової презумпції, то суд повинен її використати за умови, що презюмований факт не спростовується іншими доказами у справі.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення наукових положень щодо презумпцій, сформованих у рамках теорії права, приватного права та цивільного процесуального права, і запропоноване нове вирішення наукового завдання, яке полягає в розробці концепції доказових презумпцій, що використовуються в цивільному судочинстві. На підставі цієї концепції дисертантом отримано ряд наукових висновків, що мають значення не тільки для пізнання доказових презумпцій у межах науки цивільного процесуального права, але й у судовій практиці.

Основні висновки та рекомендації дисертації зводяться до наступного:

1. На сучасному етапі розвитку науки цивільного процесуального права дослідження доказових презумпцій проводиться в межах двох наукових підходів: філософсько-логічному та правовому. У свою чергу, останній підхід можна поділити на такі напрямки, як юрисдикційний, матеріально-правовий та нормативний. Найбільш обґрунтованим напрямком дослідження природи доказової презумпції залишається юрисдикційний підхід, відповідно до якого визначається місце та роль доказової презумпції з огляду на її функції.

2. Доказові презумпції своїм розумінням охоплюють тільки матеріально-правові презумпції. Відносити до їх складу процесуальні презумпції не можна, оскільки в одному понятті недоцільно поєднувати різні за конструкцією (характер презюмованого факту) та функціональним впливом (наявність чи відсутність функції перерозподілу обов'язків доказування) правові презумпції.

3. Серед виділених ознак правової сторони доказових презумпцій обов'язково слід виділяти ще ряд ознак, які її характеризують. Це, зокрема, наявність у конструкції доказової презумпції презюмованого факту, що має матеріально-правовий характер, а також таку ознаку, як закріплення доказової презумпції у нормі права, що містить у собі матеріальний та процесуальний елемент, де поєднуються правила поведінки учасників матеріальних правовідносин та сторін цивільного процесу.

4. Структурними елементами доказової презумпції є неоднорідні юридичні факти фактичної основи доказової презумпції (факти-підстави дії презумпції, презюмований факт та факти спростування презумпції) та зв'язки цих фактів між собою як частинами цілого та доказовою презумпцією як цілісним правовим утворенням.

5. Сутність доказової презумпції полягає в тому, що вона виступає процесуальним засобом, який урівноважує інтереси сторін у процесі доказування обставин цивільної справи. Таке врівноваження проявляється в тому, що презюмований факт, як правило, важко доказується, а тому одній стороні надається можливість довести інші факти, які й будуть обумовлювати дію доказової презумпції, а протилежна сторона повинна буде довести факти, що спростовують дію презумпції.

6. Для виявлення прямих та непрямих доказових презумпцій слід брати до уваги, як найбільш ефективний, спосіб відображення фактичного складу доказових презумпцій у змісті норми права, тобто які саме види юридичних фактів доказової презумпції прямо відображені у змісті правової норми, а які необхідно виводити при її тлумаченні. Такий підхід має значення як для законотворчості (вказує на способи формулювання у змісті правової норми юридичних фактів із конструкції доказової презумпції), так і для правозастосування (надає можливість під час

тлумачення правової норми виділити юридичні факти конструкції доказової презумпції для формування предмета доказування у цивільній справі).

7. Умовами використання у цивільному процесі загальної та спеціальної доказової презумпції є те, що вони повинні закріплюватися тими нормами права, які регулюють однорідні матеріальні правовідносини, а також вказані норми передбачають правові наслідки встановлення презюмованих фактів загальної та спеціальної доказової презумпції. Особливістю використання загальної та спеціальної доказової презумпції у цивільній справі є наявність у їх конструкціях спільного юридичного факту, який, з одного боку, заперечує презюмований факт загальної презумпції, а з іншого – виступає фактом-підставою дії презюмованого факту спеціальної презумпції.

8. Класифікацію доказових презумпцій варто здійснювати на підставі характеру (правової природи) фактів-підстав їх дії. За такою підставою доказові презумпції поділяють на ті, що мають матеріальні та процесуальні факти-підстави дії. Такий поділ доказових презумпцій має не лише теоретичне, а й практичне значення, що обумовлюється специфікою доказування матеріальних та процесуальних фактів-підстав дії доказової презумпції.

9. Для недопущення затягування розгляду цивільної справи при використанні доказової презумпції визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза, при доведенні фактів-підстав дії цієї презумпції та відсутності фактів її спростування необхідно замінити альтернативні повноваження суду на імперативні. З огляду на це, пропонується внести такі зміни до ЦПК України: У випадку недобросовісного ухилення сторони від участі в експертизі (неподання необхідних матеріалів, документів тощо) та неможливості проведення без цього експертизи інакшим чином суд визнає факт, для встановлення якого була призначена експертиза, якщо сторона, яка ухиляється, не доведе зворотне. Такі зміни до процесуального закону сприятимуть підвищення змагальних засад цивільного судочинства.

10. З метою ефективного отримання доказів від однієї сторони цивільного процесу для підтвердження фактів, що обґрунтовують позовні вимоги (заперечення проти позову) іншої сторони, у нормах цивільного процесуального законодавства України необхідно закріпити доказову презумпцію визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази, що обґрунтовують вимоги протилежної сторони. Ця презумпція змушуватиме сторони цивільного процесу добросовісно ставитися до вимог суду щодо надання доказів.

11. Під механізмом дії доказової презумпції слід розуміти систему правових засобів, що впливають на поведінку суду та сторін у цивільному процесі, та забезпечують правильне вирішення цивільної справи при

використанні доказової презумпції. Дія вказаного механізму спрямована на вирішення проблемних питань, пов'язаних із визначенням та встановленням обставин цивільної справи, які охоплюються структурними елементами доказової презумпції, а також відображенням використання доказової презумпції у справі в правозастосовчих актах цивільного процесу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Феннич В. П. Юридична природа правових презумпцій цивільного судочинства (теоретичні аспекти дослідження) / В. П. Феннич // Науковий вісник Ужгородського університету. Випуск 8. – Ужгород : Ліра, 2007. – С. 214-219.

2. Феннич В. П. Характерні ознаки доказових презумпцій, які використовуються у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2008. – № 1 (25). – С. 93-103.

3. Феннич В. П. Прямі та непрямі доказові презумпції цивільного судочинства / В. П. Феннич // Форум права. – 2008. – № 1. – С. 427-433 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2008-1/08fvppcs.pdf.

4. Феннич В. П. Зміст доказових презумпцій цивільного судочинства / В. П. Феннич // Науковий вісник Ужгородського університету. Випуск 9. – Ужгород : Ліра, 2008. – С. 224-226.

5. Феннич В. П. Елементи структури фактичної основи доказових презумпцій / В. П. Феннич // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2008. – № 3 (27). – С. 101-105.

6. Феннич В. Презумпція визнання факту, для встановлення якого була призначена експертиза у цивільній справі / Василь Феннич // Юридична Україна. – 2008. – № 8. – С. 57-63.

7. Феннич В. П. Механізм використання доказових презумпцій у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2008. – № 4 (28). – С. 159-165.

8. Феннич В. П. Роль суду у визначенні предмета доказування по цивільних справах / В. П. Феннич // Теорія і практика євроінтеграційних процесів вищої освіти і науки: Науковий вісник Закарпатського державного університету. Спеціальний випуск. – Ужгород : КП "Ужгородська міська друкарня", 2006. – С. 274-280.

9. Феннич В. П. Функції презумпцій у цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Актуальні проблеми юридичної науки: Збірник тез Міжнародної наукової конференції “Шості осінні юридичні читання” (м. Хмельницький, 26-27 жовтня 2007 року) : У 3-х частинах. – Частина друга: Цивільне право. Сімейне право. Міжнародне приватне право. Комерційне право. Цивільний процес. Трудове право. Право соціального забезпечення. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2007. – С. 268-269.

10. Феннич В. П. Доказательственные презумпции гражданского судопроизводства с материальными и процессуальными фактами-основания их действия / В. П. Феннич // Развитие процессуального законодательства : к 5-летию действия АПК РФ, ГПК РФ и Федерального Закона РФ «О третейских судах в Российской Федерации». Материалы международной научно-практической конференции, посвященной юбилею Т. Е. Абовой. Воронеж, 15-16 февраля 2008 г. Серия : Юбилеи, конференции, форумы. Вып. 4 / Под ред. Е. И. Носыревой. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. – С. 350-354.

11. Феннич В. П. Презумпція вини як процесуальна гарантія захисту суб’єктивного права / В. П. Феннич // Актуальні проблеми конституційного права та державотворення: Зб. наук. пр. – Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2008. – Частина 1. – С. 321-324.

12. Феннич В. П. Загальні та спеціальні доказові презумпції в цивільному судочинстві / В. П. Феннич // Від громадянського суспільства до правової держави: Тези ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції. – Х. : ХНУ ім. В. М. Каразіна, 2008. – С. 217-220.

13. Феннич В. П. Презумпція визнання факту, якщо сторона утримує та не подає на вимогу суду письмові (речові) докази / В. П. Феннич // Вибрані тези учасників І Міжнародного науково-практичного форуму “Принцип верховенства права та права людини”: Наук. зб. – Київ-Донецьк : Норд-Прес, 2009. – С. 212-215.

14. Феннич В. П. Вмотивованість судових рішень, в змісті яких використовується доказова презумпція / В. П. Феннич // Проблеми кримінально-процесуального та цивільного процесуального права: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам’яті професорів кафедри правосуддя М. М. Михеєнка та М. Й. Штефана (31 жовтня 2008 року) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; юридичний факультет; кафедра правосуддя. – К. : ВГЛ “Обрії”, 2009. – С. 249-252.

АНОТАЦІЇ

Феннич В. П. Доказові презумпції в цивільному судочинстві. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук зі спеціальності 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва АПрН України. – Київ, 2009.

У дисертаційному дослідженні розроблена концепція доказових презумпцій, що використовуються у цивільному судочинстві. Визначено місце доказових презумпцій у системі правових, з'ясовано їх характерні ознаки, структурні елементи та причини їх закріплення в нормах права. Сутність доказової презумпції розкрито за допомогою теорії діяльності та обґрунтовано, що вона виступає процесуальним засобом, який урівноважує інтереси сторін при доказуванні презюмованого факту. У роботі характеризуються різні підходи щодо класифікації доказових презумпцій та аналізуються структурні елементи окремих доказових презумпцій, на підставі чого висуваються конкретні пропозиції щодо вдосконалення цивільного процесуального законодавства. Теоретично розроблено механізм дії доказових презумпцій, визначено його структурні частини з обґрунтуванням матеріалами судової практики.

Ключові слова: доказові презумпції, структурні елементи презумпцій, процесуальний засіб, механізм дії доказових презумпцій.

Феннич В. П. Доказательственные презумпции в гражданском судопроизводстве. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Научно-исследовательский институт частного права и предпринимательства АПрН Украины. – Киев, 2009.

В диссертационном исследовании разработана концепция доказательственных презумпций, которые используются в гражданском судопроизводстве.

Исходя из различных подходов и направлений по изучению юридической природы правовых презумпций, обосновывается необходимость изучения правовых презумпций с юрисдикционной точки зрения. В роботе, исходя из функций доказательственных презумпций и характера правовой нормы, где они закрепляются, определяется её место в системе правовых презумпций. Так, под ними следует понимать только материально-правовые презумпции, которые влияют на разрешение гражданского дела по существу, а процессуальные презумпции в понятие доказательственных презумпций включать нельзя.

На основании исследования логической и правовой стороны доказательственных презумпций изучается система их характерных признаков. В роботе обосновывается необходимость выделять такие признаки правовой стороны доказательственных презумпций, как наделение презюмируемым значением только юридических фактов материально-правового характера и закрепление доказательственных презумпций в нормах права, синтезирующих по своему характеру. Особое внимание уделяется структурным элементам доказательственных презумпций, в следствии чего делается вывод, что их структурными элементами являются не только неоднородные юридические факты (факты-основания действия доказательственной презумпции, презюмируемый факт, факты опровержения презумпции), а также связи этих фактов между собой и доказательственной презумпцией в целом. Исходя из анализа признаков и структурных элементов доказательственных презумпций, их сущность рассматривается как процессуальное средство, что уравновешивает интересы сторон в процессе доказывания презюмируемого факта.

Во время анализа функций доказательственных презумпций предлагается выделять такую функцию, как функция определения процедуры применения правовой нормы.

В работе исследуются различные подходы по классификации доказательственных презумпций. Указывается на особенность разграничения прямых и непрямых доказательственных презумпций, где во внимание предлагается брать форму отображения в содержании правовой нормы юридических фактов из конструкций доказательственных презумпций. Кроме этого, разработаны условия использования общей и специальной доказательственной презумпции. В частности, действие указанных презумпций возможно только в том случае, если они возникают в материальных отношениях одного вида и их использование возможно в том случае, если норма права предусматривает правовые последствия установления презюмируемого факта общей и специальной доказательственной презумпции. Исходя из характера фактов-оснований действия доказательственной презумпции, указывается на необходимость выделении таких видов презумпций, как доказательственные презумпции с материальными и процессуальными фактами-основания их действия.

В диссертации, на основании изучения отдельных доказательственных презумпций, обосновывается необходимость внесения изменении в ст. 146 ГПК Украины, где закреплена доказательственная презумпция признания факта, для выяснения которого была назначена экспертиза. Они направлены на изменения альтернативных полномочий суда при использовании указанной презумпции на императивные. Кроме этого, указывается на необходимость включения в гражданское процессуальное законодательство Украины доказательственной

презумпции признания факта, если сторона не подает по требованию суда письменные (вещественные) доказательства, что обосновывают заявления противоположной стороны.

Результатом диссертационного исследования стала разработка автором механизма действия доказательственных презумпций. Под ним следует понимать систему правовых средств, что влияют на поведение суда и сторон, с целью обеспечения адекватного использования доказательственной презумпции во время рассмотрения гражданского дела. Структурно данный механизм состоит из двух частей: фактической и юридической. Фактическая часть направлена на определение и установление юридических фактов доказательственных презумпций, в то время как юридическая часть учитывает формы отображения доказательственных презумпций в правоприменительных актах гражданского процесса.

Ключевые слова: доказательственные презумпции, структурные элементы презумпций, процессуальное средство, механизм действия доказательственных презумпций.

V. P. Fennych. Presumptive Evidence in Civil Justice. – Manuscript.

Thesis for the Candidate's of Legal Sciences Degree. Specialty – 12.00.03 – Civil Law and Civil Procedure; Family Law; International Private Law. – Research Institute of Private Law and Enterprise of ALS of Ukraine. – Kyiv, 2009.

The conception of presumptive evidence used in civil procedure has been developed. The place of presumptive evidence in the system of legal presumption has been determined. The characteristic features and structural elements of presumptive evidence as well as the reasons for introducing them into legal rules have been described. The essence of presumptive evidence has been shown by means of the theory of activity and there has been grounded the fact that it is the procedural device that balances the interests of the sides in the process of proving the presumed fact. Different approaches to the classification of presumptive evidence have been characterized in the thesis, the structural elements of some presumptive evidence have been analyzed, on the grounds of which concrete proposals for improvement of the civil procedural legislation have been put forward. The mechanism of presumptive evidence operation has been theoretically grounded and its structural elements have been determined and confirmed by the materials of cases.

Key words: presumptive evidence, structural elements of presumption, procedural device, the mechanism of presumptive evidence operation.

Підписано до друку 23.09.2009 р. Формат 60х90$^{1}/_{16}$.
Гарнітура Times New Roman. Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № ___.

Видавництво Хмельницького університету управління та права
29013, м. Хмельницький, вул. Театральна, 8
Тел.: (0382) 71-75-91, 71-80-80
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2105 від 21.02.2005 р.